

**TURKISTON GENERAL-GUBERNATORLIGI BOJXONA TIZIMI TARIXI
VA UNING ICHKI QOIDALARI.**

DOI: 10.5281/zenodo.11147977

Ernazarov Tuyg'un Rajabovich

tuygun.ernazarov.83@mail.ru

Samarqand davlat universiteti doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada XIX asrda O'rta Osiyo xonliklari bosib olingandan keyin Turkiston general-gubernatorligi bojxona tizimining o'rnatilishi va uning faoliyati ko'rib chiqilgan. Muallif bu davrni tahlil qilishda O'zbekiston Milliy arxivi hujjatlari va tarixchilarning asarlariga tayanadi. Turli manbalardan olingan ma'lumotlarni solishtirish uchun qiyosiy tahlil usuliga alohida e'tibor beriladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, mustamlakachilikning birinchi xususiyati iqtisodiy sohadagi o'zgarishlar bo'lib, Rossiya imperiyasining Turkistondagi bojxona siyosatida mustamlakachilik siyosati va iqtisodiy jarayonlar o'z aksini topgan. Qo'qon xonligi, Buxoro amirligi va Xiva xonligining tarixiy savdo aloqalari, Rossiya imperiyasiga qaramligi ham muhokama qilingan. Ushbu maqola Rossiya imperiyasining Turkistondagi mustamlakachilik siyosati sharoitida bojxona xizmatining shakllanishi va faoliyatini yanada chuqurroq tushunish imkonini beradi.

Аннотация: В данной статье рассматривается становление таможенной системы Туркестанского генерал-губернаторства после завоевания среднеазиатских ханств в XIX веке и ее деятельность. В анализе этого периода автор опирается на документы Национального архива Узбекистана и труды историков. Особое внимание уделено методу сравнительного анализа для сравнения данных из разных источников. Результаты исследования показывают, что первой характеристикой колониализма являются изменения в экономической сфере, а таможенная политика Российской империи в Туркестане отражала колониальную политику и экономические процессы. Обсуждались также исторические торговые связи Коканского ханства, Бухарского эмирата и

Хивинского ханства, зависимость от Российской империи. Данная статья дает более глубокое понимание формирования и деятельности таможенной службы в контексте колониальной политики Российской империи в Туркестане.

Abstract. This article examines the establishment of the economic and political order of the Russian Empire in Turkestan in the XIX century after the conquest of the khanates of Central Asia. The author relies on documents from the National Archives of Uzbekistan and the works of historians to analyse this period. Particular attention is paid to the comparative analysis method for comparing information from various sources. The results of the study show that the first feature of colonialism was changes in the economic sphere, and the customs policy of the Russian Empire in Turkestan reflected colonial policy and economic processes. Historical trade ties and dependence of the Bukhara Emirate and the Khanate of Khiva on the Russian Empire are also discussed. This article allows us to better understand the formation and activities of the customs service in the context of the colonial policy of the Russian Empire in Turkestan.

Kalit soʻzlar: Rossiya imperiyasi, Turkiston, mustamlakachilik, bojxona siyosati, tarixiy savdo aloqalari, Samarqand bojxonasi, Kattaqoʻrgʻon Buxoro amirligi, Xiva xonligi, Zakot, Oʻzbekiston Milliy arxivi.

Ключевые слова: Российская империя, Туркестан, колониализм, таможенная политика, исторические торговые отношения, Самаркандская таможня, Каттакорганский Бухарский эмират, Хивинское ханство, Закят, Национальный архив Узбекистана.

Key words: Russian Empire, Turkestan, colonialism, customs policy, historical trade relations, Samarkand customs, Kattakurgan, Bukhara Emirate, Khanate of Khiva, Zakat, National Archives of Uzbekistan.

Tarixda savdo-sotiq aloqalari eng muhim koʻrsatgichlardan biridir. Oʻzbekiston hududida ham qadimda mavjud boʻlgan shahar-davlatlar Sharq va Gʻarb mamlakatlari oʻrtasida savdo-iqtisodiy koʻprik sifatida mashhur boʻlgan. Buyuk ipak yoʻlining paydo boʻlishi natijasida halqaro tovar ayriboshlashni yangi davlatlar hisobiga

kengayishi yurtimizda mavjud bo‘lgan davlatlar uchun yangi savdo yo‘llari tartiblari ishlab chiqish vazifalarini yuklaydi.

O‘zbekiston bojxona tarixini o‘rganar ekanmiz, bir narsa diqqatimizni o‘ziga qaratdi. Agar dunyo davlatlarida bojxona o‘z tarixini chegaralar orqali harakatlanayotgan karvonlar, mol-mulkdan ma’lum miqdorda va ko‘rinishlarda to‘lovlar olish va buning natijasida o‘z xazinalarini to‘ldirish bilan boshlagan bo‘lsa, O‘rta Osiyo tarixida bojxona tizimi savdo-sotiqqa keng imkoniyatlar yaratib berish, savdogarlar uchun katta imtiyozlar barpo etish, karvonlar o‘tishida xavfsizlikni ta’minlash va halq manfaatlarini to‘liq o‘z ichiga singdirib olgan faoliyat natijasi bo‘ldi.[1]

Yurtimiz tarixida kuchli saltanatlarning vujudga kelishi va mintaqa aksar qismining siyosiy bir butunlikka erishishi yagona iqtisodiy makonni vujudga keltirdi. Yagona iqtisodiy makonning vujudga kelishi o‘z navbatida savdo-sotiqning yanada gurkirab o‘shishiga katta turtki bo‘ldi.[2] Davlatlarning tashqi savdo munosabatlariga kirib borishi, o‘z manfaatlarini ko‘zlab chora-tadbirlarni amalga oshirishi asta-sekinlik bilan bojxona munosabatlarini keltirib chiqara boshladi.

Chorizmning mustamlaka zulmi va xonliklardagi istibdod yil sayin kuchayib borgani O‘rta Osiyo bozorini ruslar tomonidan egallab olinishi va boshqa davlatlar savdogarlarining siqib chiqarilishiga sabab bo‘ldi.

1868 yil 13 fevral kuni Turkiston general-gubernatorligi bilan Qo‘qon xonligi o‘rtasida shartnoma imzolanadi. Bu kelishuv, o‘z mohiyati bilan, Qo‘qon xonligi uchun nihoyatda og‘ir, sharmandali shartnoma edi. Shartnomaga ko‘ra, rus savdogarlari Qo‘qon xonligining barcha shahar va qishloqlarida istagan karvonsaroyga ega bo‘lish va savdo agentliklarini tuzish huquqiga ega bo‘ldilar. Qo‘qon xonligi savdogarlari Rossiya hududida emas, balki faqatgina Turkiston general-gubernatorligi hududidagi shahar va qishloqlardagina, ya’ni o‘z yurtlaridagina shunday imtiyozga ega bo‘ldilar, xolos. Rus savdogarlaridan zakot 2.5% miqdorda belgilandi. Rossiya hukumati tazyiqi ostida tuzilgan bu shartnoma xonlikning butun halqi, ayniqsa savdo ahli o‘rtasida kuchli norozilik uyg‘otdi.[3]

1868 yil 11 iyunda Samarqandda, 1873 yil 23 sentyabrda Shahrisabzda Buxoro amiri Muzaffar va Turkiston general-gubernatori Kaufman o'rtasida shartnomalar imzolanadi. 1873 yilgi shartnomaning 6-moddasiga muvofiq, rus savdogarlariga tegishli, Rossiyadan Buxoroga kelayotgan yoki Rossiyadan Buxoroga ketayotgan, barcha tovarlardan zakot 2.5% miqdorda olish belgilanadi. Ushbu shartnomalar asosida, xonliklarda amal qiluvchi shariat normalari jiddiy buzilib, ruslar musulmon savdogarlarigina foydalanadigan huquqqa ega bo'lib oldilar. Rus savdogarlaridan zakotdan o'zga hech qanday qo'shimcha soliq va yigimlar undirilishiga yo'l qo'yilmadi. Shartnomaning 7- moddasi rus savdogarlariga Buxoro hududidan qo'shni davlatlarga tovarlarni bojsiz olib o'tish huquqini berdi.[4]

1873 yil 12 avgustda Xiva xoni Rossiya bilan tuzilgan sulh shartnomasining Kaufman tomonidan qo'yilgan shartlarini so'zsiz qabul qiladi va boshqa mamlakatlar bilan mustaqil aloqalarda bo'lish huquqidan mahrum bo'ldi. Rus savdogarlari va sanoatchilariga xonlikka qarashli hamma joylarda savdo-sotiq ishlarini bemalol olib borish huquqi berildi, ular boj va boshqa majburiyatlardan ozod etildi.[5]

1867 yilda Turkiston o'lkasini boshqarish uchun ishlab chiqilgan "Ettisuv va Sirdaryo viloyatlarini boshqarish haqidagi qoidalar loyihasi" Turkiston general-gubernatorligi tuzilganidan keyin o'lkada bojxona ishini yuritishning dastlabki huquqiy manbasi rolini o'ynadi. Unga muvofiq 1868 yil Turkiston general-gubernatorligi tarkibida boshqa masalalar qatori zakot ishlarini yuritish uchun ham "xo'jalik boshqarmasi" tashkil etildi.

Xo'jalik boshqarmasi chegara ortidan kelayotgan har bir karvondan shariat bo'yicha belgilangan miqdorda zakot undirish bilan shug'ullanar edi. Nazoratni to'g'ri va aniq olib borish uchun hisobot daftarchalari yuritilishi joriy etildi va shu daftarchalardan zakot to'langanligini tasdiqlovchi hujjatlar berilgan. Agar olib kirilgan yuklarning ko'rsatilgan qiymati to'g'riligida shubha tug'ilsa, xo'jalik boshqarmasi bir rus amaldori va ikkita mahalliy savdogarlar guvohligida yuklarni ochish va uning qiymatini mahalliy shart-sharoitlar asosida aniqlash huquqiga ega bo'lgan. Shundan so'ng yuklarni nazoratga olinganligi va mamlakat hududiga qonuniy yo'l bilan kirib

kelganligini tasdiqlovchi kvitansiya berilgan. Yuk olib kirgan savdogar yukini zakotchidan berkitsa yoki uning qiymatini kamaytirib ko'rsatsa, undirilishi lozim bo'lgan zakotining ikki barobari miqdorida jarimaga tortilgan. Jarimaning yarmi davlat xazinasiga, qolgan yarmi esa ushbu huquqbuzarlikni aniqlagan shaxsga berilgan.[6]

1872 yil 1 aprelda Turkiston general-gubernatorligi tarkibida Zakot boshqarmasi tashkil etildi.[7] Mazkur zakot boshqarmasi aslida mahalliy zakotchilarga ishonmaslik natijasida vujudga kelgan edi.[8] Zakot boshqarmasi 1874 yil 10 noyabrga qadar Toshkent shahar yarmarka qo'mitasiga bo'ysingan. Uning asosiy vazifalari Turkiston o'lkasiga kelgan yoki undan chiqib ketayotgan karvonlarni ro'yxatga olish, yuklarning qiymatini aniqlash, yuklar va chorva mollaridan zakot undirishdan iborat edi. Kirib kelayotgan yoki chiqayotgan karvonlarni nazorat qilish uchun chegaralarda maxsus zakot maskanlari faoliyat yuritardi.[9]

Zakot boshqarmasi 1874 yil 10 dekabrga qadar faoliyat olib bordi. 1868 yilda Turkiston general-gubernatorligi tashkil etilishi bilan birga o'lkada rus savdogarlaridan imperiya miqyosida amal qiluvchi "Savdo-sotiq va kasb- hunar uchun boj haqidagi nizom" asosida bojxona to'lovlari undirila boshlagan edi. Biroq Sirdaryo viloyatining Kazalinskiy va Perovskiye uездlarida, Ettisuv viloyatining barcha hududlarida savdogarlarning barchasi, ular rus yoki mahalliy bo'lishligidan qat'iy-nazar bojxona to'lovlari to'lashda yuqoridagi nizomga bo'ysinar edilar. [10]

1872 yil general-adyutant Kaufman farmoyishiga muvofiq, Toshkent shahrida Turkiston o'lkasidagi savdo yig'imga o'rganish bo'yicha maxsus komissiya o'z ishini boshlaydi. Komissiya ishining natijasi sifatida butun imperiya doirasida qo'llaniluvchi 1865 yil 9 fevraldagi Savdo-sotiq va kasb- hunar uchun boj haqidagi nizomni mahalliy sharoitlarga moslashtirgan holda qo'llash maqsadga muvofiq ekanligini bildirdi. Rossiya Moliya vaziri esa bu taklifni ko'rib chiqib, o'nga ba'zi o'zgartirish va qo'shimchalar kiritadi, hamda tajriba sifatida bir qancha muddat davomida sinovdan o'tkazish zarurligini ta'kidlaydi. 1874 yil 3 mayda Turkiston general-gubernatorining farmoniga muvofiq Turkiston o'lkasida qo'llaniluvchi Savdo-sotiq va boj haqida Nizom tasdiqlandi va u dastlab 4 yil muddatga vaqtinchalik chora

sifatida kuchga kirdi.[11] Ushbu Nizom kuchga kirish bilan Turkiston o'lkasida zakot undirish tugatildi.[12]

1875 yildan Turkiston Zakot boshqarmasining tugatilishi tufayli, o'lka 1881 yilga qadar bojxona nazoratidan chetda qoldi.

1881 yil 19 dekabrda Turkiston general-gubernatori vazifasini bajaruvchi Kolpakovskiy o'lkaga G'arbiy Evropa va Osiyo maxsulotlarining kirib kelishiga chek qo'yish maqsadida Muvaqqat bojxona qoidalarni tasdiqladi. [13]

1886 yil 2 maydagi qonunga ko'ra, Turkistonda bojxona nazoratini olib borish Xarbiy vazirlikdan Moliya vazirligi ixtiyoriga o'tdi. [14] SHu asosda moliya vazirligi Turkiston general-gubernatorligi bilan kelishgan olda o'lkaga olib kirilayotgan tovarlar uchun boj stavkalarini belgilash, olib kirilishi taqiqlangan tovarlar ro'yxatini e'lon qilish (qo'shni xonliklar bilan bu borada tuzilgan shartnomalar shartlarini buzmaganda), bojxona to'lovlarini undiruvchi va chegarada nazorat olib boruvchi bojxona organlari shaxsiy tarkibi sonini ko'paytirish yoki qisqartirish, ularning oylik ish haqlari miqdorini o'zgartirish huquqiga ega edi. Bu chora-tadbirlar o'z navbatida ham Rossiya qonunchiligiga, ham Turkistonda o'rnatilgan boshqaruv tartib asoslariga mos kelishi lozim edi.

Umumiy asosda chegara bo'ylab bojxona liniyasi ba'zi o'zgarishlarni hisobga olmaganda, 1881 yilda belgilangan holicha qoldi. O'zgarishlar asosan bojxona maskanlarining joylashuvigagina taalluqli edi. Hududiy jihatdan bojxona nazorati 5 bo'limga bo'lingan holda olib borildi. Bular Amudaryo, Jizzax, Katta-qo'rg'on, Samarqand va Farg'ona bojxona bo'limlari. Jizzax bo'limining bir qismi 1887 yil Katta-qo'rg'on bo'limiga, qolgan qismi esa 1889 yil Samarqand bo'limiga qo'shib yuborildi. 1887 yilda Moliya vaziri bu bo'limlarning shtatlarini tasdiqlaydi. Unga ko'ra har bir bo'lim boshliq va uning yordamchisi, bojxona maskani noziri, devonxona xodimi, mahalliy yigitlar va yuklarni ko'zdan kechiruvchilardan iborat edi. Bojxona bo'limlarida bir vaqtning o'zida yuklar ham nazoratdan o'tkazilar, ham ulardan boj to'lovlari undirilar edi. Moliya vazirining alohida topshiriqlar bo'yicha amaldorining vakolat doirasi va huquqlari alohida yo'riqnomada belgilab qo'yilgan, bojxona

bo‘limlari faoliyatining huquqiy asosi sifatida hali ham 1881 yil 19 dekabrda muvaqqat qoidalar qo‘llanilib kelinardi. Bu vaqt davomida unga Moliya vaziri va Turkiston general-gubernatori bilan birgalikda bir qancha o‘zgartirishlar kiritildi.[15]

1890 yil 12 iyundagi Rossiya Imperatori farmoniga muvofiq Turkiston bojxona okrugi tashkil etiladi va u bevosita Turkiston general-gubernatorligiga bo‘ysindiriladi. Alohida topshiriqlar amaldori lavozimi Turkiston bojxona okrugi boshlig‘i lavozimiga o‘zgartirildi. Bu okrug o‘z faoliyati davomida Rossiyaning boshqa bojxona okruglari qatorida bevosita Rossiya Bojxona ustaviga rioya eta boshladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Zayniddinov O.Z. O‘zbekistonda bojxona tizimi va uning o‘zbek davlatchiligida tutgan o‘rni (1991–2001): Tarix.fan.nomz. ... diss. avtoref. –T., O‘zMU, 2002. –51b.
2. Azamat Ziyov. O‘zbek davlatchiligi tarixi. T. SHarq 2000. 47-67 betlar.
3. O‘zbekiston yangi tarixi . Turkiston chorizm mustamlakasi davrida. 1 jild. T.: 2000. 146 bet
4. O‘zR MDA. 12 ro‘yxat , 1775 ish, 107 varaq.
5. Ziyoev H. Turkistonda Rossiya tajovuzi va hukmronligiga qarshi kurash. – T.: Sharq. 1998. 21-28 betlar.
6. Проект положения об управлении в Семиреченской и Сирдарьинской областях. 300-329 moddalar.
7. O‘zR MDA, 1 jamg‘arma 16 ro‘yxat, 2303 ish , 1-4 varaqlar.
8. Добросмыслов А.И Ташкент в прошлом и настоящем.-Т. 1972. 104стр.
9. O‘zR MDA, 1 jamg‘arma 20 ro‘yxat, 3665 ish , 1-4 varaqlar
10. Туркестанские ведомости. 27 август 1874 г. №34
11. Туркестанские ведомости. 4 август 1881 г. №30.
12. Ushbu nizom asosida 1883 yildan boshlab butunlay kuchga kirdi. // Turkestanskije vedomosti. 16 avgust 1883 yil. №32.
13. O‘zR MDA, 1 jamg‘arma 27 ro‘yxat, 361 ish , 34 varaq.